
MÁRKUS BEÁTA

„SOHA ÉLETÜKBEN NEM VOLTAK NÉMETEK” A NÉMET SZÁRMAZÁSÚ CIVILEK SZOVJETUNIÓBA DEPORTÁLÁSA EGY ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓBÓL 1944/1945

A 2010-es évek magyarországi közéletében és közbeszédében egyre gyakrabban esett szó az úgy nevezett „malenkij robotról”, azaz a civil lakosság Szovjetunióba hurcolásáról 1944 és 1945 fordulóján. Ennek tetőpontját a kormány által 2015 januárján kihirdetett, a „*Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások*” emlékéve jelentette,¹ amely végül 2017 februárjáig húzódott. Az emlékév keretében kutatások, rendezvények, emlékműavatások és kiadványok tömegei kaptak állami támogatást, és a sokáig tabunak számító témára országos figyelem hárult. Az elhurcolások „magyar nemzeti tragédiaként” jelentek meg mind a közbeszédben, mind az új tudományos művekben, amely egyként érintette a magyar nemzet egészét mind a határokon innen, mind azokon túl. A makroszintű vizsgálatok egyik legfőbb jellemzője, hogy az áldozatok létszámát a kutatók mind magasabbra becsülték. Jelenleg már a több mint egymillió elhurcolt a hivatalosan is elfogadott létszám² – ami egyben azt sugallja, hogy a magyar nemzet egészét érintő legnagyobb katasztrófa a 20. században a szovjet megszállás, az elhurcolások és a kezdődő kommunizmus volt.

Sokkal kisebb figyelmet kapnak az utóbbi években a helyi szinten zajló események, azok regionális jellegzetességei, különbözőségei, vagy éppen a magyar hatóságok és a szovjet katonák egyéb segítőinek szerepe. Szintén egyre kevésbé jelenik meg a nemzeti tragédiát némiképp árnyaló azon tény, hogy az elhurcoltak egy részét nem magyar, hanem német származásuk miatt szállították el a szovjet katonák. Míg az 1990-es évek első, úttörő munkái és emlékművei még szinte kizárólag a német kisebbség számára sajátították ki az elhurcolásokat, az utóbbi időben ez a csoport vagy marginalizáltan jelenik meg az új munkákban, vagy a csoport egy részének etnikai hovatartozását kérdőjelezi meg a szerzők olyan állításokkal, hogy az „*elhurcoltának a 90%-a magyar nemzetiségű volt*”.³

-
- 1 1009/2015. számú kormányhatározat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről. Magyar Közlöny, 2015. január 20. 191–192.
 - 2 Lásd erről Bognár Zalán kutatásait, illetve legutóbb: Tóth Gábor: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. In: Vasárnap, 2019. november 26. <https://vasarnap.hu/2019/11/26/magyarok-a-szovjet-lagerbirodalomban-1944-45/> Letöltés: 2019. december 18.
 - 3 *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest 2015. 130.

Tanulmányom egyik célja az ilyen kijelentések értelmezhetetlenségének felmutatása, illetve egy szűkebb régió – Miskolc és néhány közeli község – eseményeinek bemutatása. Ezáltal betekintést kívánok nyújtani a deportálással kapcsolatos lokális szintű események sokszínűségébe, illetve az érintett csoport heterogenitásába. Az általam választott esettanulmány nem reprezentatív az országban történt más deportálásokról nézve, hanem a választott térségben uralkodó unikális, sajátos állapotok eredménye, amelyek figyelembevétele nélkül aligha lenne értelmezhető, mi történt 1944 és 1945 fordulóján. Kutatásom elsősorban a korabeli magyar közigazgatási szervek iratanyagán alapul, amely forráscsoport egyre elhanyagoltabb a téma szempontjából. Az uralkodó narratívát ugyanis az országos szervek iratai, illetve a túlélőkkel készítettett oral history interjúk határozzák meg. A mikroszint mélyreható vizsgálatával egyben arra is rá kívánok mutatni, hogy a deportálás kizárólag az ilyen mélyfúrások révén lenne feltárható az ország más régióiban is.

A kutatás állása

Manapság szinte közhely, hogy az 1990-es évek és a rendszerváltás előtt a téma tabunak számított, amelyet se kutatni, se kibeszélni nem lehetett.⁴ A szocialista Magyarországon a szovjet bűnök feltárása valóban nem volt kívánatos, így legfeljebb sporadikus, kétértelmű szakirodalmi utalások maradtak fenn az elhurcolásokról. Publikációk a témáról így kizárólag külföldön, főleg a Németországi Szövetségi Köztársaságban jelentek meg,⁵ Magyarországon erre az 1980-as évek végéig kellett várni.⁶ A rendszerváltást követően megtört a csend, különösen interjúkötetek, visszaemlékezések, illetve kisebb régiókról szóló alkotások jelentek meg az addig elhallgatott elhurcolásokról.⁷ A termékeny 90-es éveket

4 Kivételek azonban akadtak, amelyek átcúsztak a cenzúrán. Míg egy csávolyi munkában egyetlen félmondat utal a deportálásra („néhányat a Szovjetunióba internáltak”), addig Császártöltés esetén egy kisebb bekezdés informált arról, hogy a német lakók egy részét munkára vitték a Szovjetunióba, ahol feladatuk a „német fasiszta seregek által végbevitt pusztítások helyreállítása” volt. Vö.: *Mándics Mihály*: Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964. Csávoly 1969. 68.; *Bánáti Miklós*: Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történeti adattára 1744–1964-ig. Kecskemét 1969. 208.

5 Például egy emigráns magyar szerző munkája: *Palásthy Rezső*: Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen 1950. Emellett a téma gyakran felmerült az elűzött magyarországi németek által jegyzett ún. Heimatbuch-okban, és az általuk kiadott lapokban.

6 Néhány úttörő alkotás a teljesség igénye nélkül: *Árva Erzsébet – Pozsonyi József*: Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései. Balmazújváros 1989.; *Rózsa Péter*: Ha túlélted, hallgass! Budapest 1989.; *Zielbauer György*: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 31. (1989) 3–4. sz. 270–291.

7 Néhány példa, szintén a teljesség igénye nélkül: *Erdmann Gyula*: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula 1990.; *Füzes Miklós*: Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborjaiban.

követően a téma ismét háttérbe került, a 2000-es években kevesebb, ám szintetizálásra törekvőbb munkák jelentek meg róla.⁸

Mindezzel párhuzamosan a nemzetközi kutatás a 90-es évektől fontos eredményeket ért el, amelyek egy részét a legtöbb magyar szerző máig nem recipiálja. Az orosz levéltári nyitás eredményeként főként német nyelvterületen úttörő munkák születtek olyan, addig nehezen feldolgozható témák terén, mint a szovjet hadifogság, a Gulag-táborok és a civilek elhurcolása.⁹ Publikálták azt a szovjet határozatot is, amelynek értelmében a Vörös Hadsereg által elfoglalt államok egy részéből szervezeten deportálták a német származású civil lakosságot.¹⁰ A deportálásról részletes feldolgozások születtek egyes régiókra, érintett csoportokra nézve (pl. szatmári svábok,¹¹ erdélyi szászok¹²). Herta Müller *Lélegzethinta (Atemschaukel)* című műve, majd az érte kapott irodalmi Nobel-díj pedig a világ közvéleményét is ráirányította az eseményekre.

Budapest 1990.; *Kormos Valéria – Várhelyi Pál*: Emberrablás orosz módra. Budapest 1990.; *László Lajos*: Halálpolka. Szekszárd 1990.; *Merk Zsuzsa*: A Szovjetunióba deportált katymári és vaskuti németek. Cumania 12. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét 1990. 347–373.; *Die Verschleppung ungarländischer Deutschen 1944/45: Erste Station der kollektiven Bestrafung*: (Dokumentarband). Hrsg. Zielbauer György. Budapest 1990.; *Dobozí Eszter*: „Csak a napnyugtát néztük...”. Elhurcolt magyar nők a Donyecben. Debrecen 1991.; *Szebeni Ilona*: Merre van a magyar Hazám? Budapest 1992.; *Szebeni Ilona*: Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Debrecen 1993.

- 8 *Stark Tamás*: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest 2006.; „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1950. Szerk. Bognár Zalán. Pécs 2009.; *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. Budapest 2009.
- 9 Néhány fontosabb mű e témákban: *Stefan Karner*: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. München 1995.; *Ralf Stettner*: „Archipel GULag”. Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956. Paderborn 1996.; *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive*. Hrsg. Günter Bischof – Rüdiger Overmans. Ternitz-Pottschah 1999.; *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. Rüdiger Overmans. Köln–Weimar–Wien 1999.; *Andreas Hilger*: Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung. Essen 2000.; *Pavel Poljan*: Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR. Budapest–New York 2004.; *Tanja Pentz*: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen 2010.
- 10 A 7161-es határozat számos munkában megjelent teljes szöveggel, magyarul pl. *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Budapest 2005. 100–101.
- 11 *Helmut Berner – Doru Radosav*: Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte. Ravensburg 1996.
- 12 *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*. Hrsg. Georg Weber. 1–3. Köln 1995.; *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. Szerk. Hannelore Baier. Sibiu 1994.; *Hannelore Baier*: Tief in Russland bei Stalino: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945. Bukarest 2000.

Magyarországon különösen a 2010-es év óta került újra hangsúly a deportálásokra, ennek fénypontját a már említett emlékév és az annak keretében zajló projektek jelentették. Ebben az időszakban jelent meg a Miskolc környéki deportálásról is egy rendkívül részletes, tudományos igényű feldolgozás,¹³ amelynek tényanyagán ez a tanulmány aligha mutathat túl. Írásomban ezért kevésbé keresem arra a választ, mi történt az általam vizsgált régióban, sokkal inkább arra az aspektusra koncentrálok, miként illeszthetőek be ezek az események a teljes magyarországi deportálási folyamatba, mik a regionális jellegzetességek, illetve milyen hosszú távú hatalmi, politikai, illetve etnikai átrendezési és homogenizációs folyamatokba illeszthető be a deportálás végrehajtásának mindössze néhány hete.

A deportálás előtörténete

A magyar kutatásban az 1944/1945-ös deportálások mindmáig a Vörös Hadsereg bosszújaként jelennek meg. A szakirodalom többnyire idézi is ennek kapcsán Molotov külügyi népbiztos 1943-as kijelentését arról, hogy a magyarokat meg kell büntetni:

„A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területen követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb, vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”¹⁴

Arra nézve azonban, hogy az elhurcolások valóban e büntetés részei lettek volna, semmilyen bizonyító erejű dokumentum nem került mindeddig elő, még ha ez a motiváció nyilvánvalónak is tűnik. Kérdéses az is, hogy ha az elhurcolások szovjet részről a háborús részvételre adott válaszok voltak, akkor miért korlátozódtak egyes államokban a német származású lakosságra, illetve hogyan értelmezendő, hogy elhurcolásokra olyan államokban is sor került, amelyek nem álltak háborúban a Szovjetunióval (pl. Jugoszlávia).

A nemzetközi szakirodalom a deportálások okát sokkal inkább a Szovjetunióban a háború végére kialakult óriási munkaerőhiányban látja. Mind a szovjet belpolitika, mind a német támadás okozta pusztítás milliós embervesztéseket okozott,¹⁵ emellett a sztálini állam nyugati, frontterületté vált részén

13 *Kunt Gergely*: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In: Miskolci németek kényszermunkán a Szovjetunióban, 1945–1949. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc 2017. 41–95.

14 Idézi: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Budapest 1978. 158–159., továbbá *Bognár Zsolt*: „Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarelles tevékenységek a Kárpát-medencében. Pécs 2015. 10. Bognárnál hiányzik az idézet középső része.

15 E. M. Andreev kutató 1993-as munkája alapján 1941-ben a szovjet lakosság száma 196 716 000 fő volt, 1946-ban 170 548 000. Andreev háborús veszteségként 25,3 millió főt adott meg a háború éveit alatt, azaz a veszteségek aránya 12–14% lehetett.

az infrastruktúra is romokban állt. Az újjáépítéshez hiányoztak a hadra fogható férfi lakosság milliói is, akik a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítve még évekig, évtizedekig Közép-Kelet-Európában maradtak.

A lakosság átnevelése, megfélemlítése, az „ellenséges” elemek megbüntetése mellett ez a munkaerőhiány vezethetett oda, hogy a Szovjetunióban a háború végére fokozott igény jelentkezett a kényszermunka felhasználására. Ennek egy része a hírhedt Gulag-táborrendszerben¹⁶ raboskodott, amely elnevezést a magyar kutatás és köznyelv jellemzően máig helytelenül a szovjet lágerrendszer egészére alkalmaz. 1939-ben, a háborúval szoros összefüggésben létrejött egy másik lágerrendszer is a fogságba került idegen állampolgárok elhelyezésére, ellátására és munkába állítására;¹⁷ a GUPVI¹⁸, amely 1945-re érte el a legnagyobb kiterjedését. Ebben a legszamosabb csoportot a német hadifoglyok képezték. Internált státuszban azonban ide kerültek azok a civilek is, akiket különböző akciók keretében a Vörös Hadsereg által megszállt államokból hurcoltak el.

A német származású civil lakosság deportálásával kapcsolatban több szovjet dokumentum is ismert. Ezek alapján tudjuk, hogy a szovjet Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-án rendelte el azt a 7161-es határozatban, amelyet maga Sztálin szignált.¹⁹ Az akciót Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia területén kellett végrehajtani úgy, hogy a deportáltak 1945 februárján megérkezzenek a célágerekbe. Ezek a rendelet szerint a Donyecki-szénmedencében, illetve Dél-Oroszországban voltak. A határozat kiterjedt minden német származású, munkaképes nőre 18 és 30 éves kor között, férfiak esetén a korhatárok 17 és 45 éves kor között voltak. A végrehajtásról készült jelentések alapján létszámadatok is rendelkezésre állnak, összesen kb. 112 000 főt deportáltak a végrehajtás másfél hónapja alatt, ebből 31 923 főt Magyarország területéről.²⁰

Míg a romániai és német szakirodalom a szovjet források hitelességét jellemzően nem vitatja, a magyar kutatásnak szinte mantraszerűen visszatérő eleme, hogy e létszámok túl alacsonyak, és a végrehajtás során nem csak „németeket” vittek el. Véleményem szerint ez a szkepticizmus téves alapfeltevéseken alapul, mivel a szovjet határozat több tekintetben meglehetősen ködösen fogalmaz. Egyrészt nem derül ki belőle, hogy 1944 végén a szovjet fél mit tekintett Magyarország határainak. Másrészt arra nézve sem adott pontos

Vö.: Андреев Е.М., Ли.Е. Дарений, Т.Л. Харьковца: НАСЕЛЕНИЕ Советского Союза 1922–1991. Москва 1993. 74.

16 Glavnoje upravlenije ispravnyelno-trudovih lagerej – Javító-munkatáborok és Kolóniák Főigazgatósága.

17 *Vladimir Korotajev*: Deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR. In: Orte des Gewahrsams von deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1941–1956). Findbuch. Dresden 2010. 16–24, itt 16.

18 Glavnoje upravlenije ispravitelno-trudovih lagerej i kolonij, azaz Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság.

19 Lásd erről *Vida I.*: Iratok i. m. 100–101.

20 *Varga É. M.*: Magyarok i. m. 154.

meghatározást, hogy a német származást kinek és mi alapján kellett volna megállapítania. A végrehajtás során keletkezett dokumentumokból az azonban egyértelműen kiderül, hogy a szovjet fél számára a származás nem öndefiníció, identifikáció kérdése volt, hanem egy olyan faj-születési-vérségi kategória, amelynek külső személy általi megállapítása a végrehajtás során mindvégig problémás volt, és eltérő eljárasmódokhoz vezetett a különböző érintett régiókban. Ennek egy markáns példája a bemutatni kívánt régió, Miskolc és környéke.

Annak megértéséhez, hogy miben volt különleges a vizsgált térségben zajló deportálás, fontos utalni az ország többi részére is, ahol hasonló események zajlottak. A német származású civilek elszállítására az ország minden olyan régiójában sor került, amely 1944 végéig szovjet ellenőrzés alá került. Ebben földrajzilag nagyjából összefüggő deportálási régiók rajzolódnak ki, súlyosan érintette az akció

- az ún. Sváb Törökországot a Dél-Dunántúlon (Baranya, Tolna és részben Somogy vármegyék német kisebbség által lakott részét),
- a Duna bal partján és a Csepel-szigeten fekvő községeket Budapest szélesebb vonzáskörzetében,
- a mai Bács-Kiskun megye területének német kisebbség által lakott településeit,
- Békés és Csanád vármegyék németek által lakott községeit,
- Északkelet-Magyarországot.

Az utolsó kivételével az összes esetben a magyarországi német kisebbség hagyományos településterületeit érintette tehát a deportálás, ami annak fényében logikusnak is tűnik, hogy a szovjet fél alapvetően német származású személyeket keresett. A fenti régiók egyes zárt településterületein a német kisebbség valójában többséget alkotott, amely a megelőző népszámlálások eredményeiben is megmutatkozott. Az 1920-as évektől a német kisebbség emellett egyre élénkebb kulturális, majd részben politikai tevékenységet fejtett ki az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete), majd a Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) szervezetek keretei között.²¹

E szervezetek mindenkor ellentétben álltak a két világháború közötti magyar nemzetiségi politikai törekvésekkel, amelyek elsősorban az ország területén élő kisebbségek asszimilációját igyekeztek előrevinni. Az 1930-as évektől a bel- és külpolitikai viszonyok egyre kevésbé tették lehetővé e szervezetek tevékenységének korlátozását, az említett Volksbund szervezet tevékenyen részt vett a magyarországi német kisebbség gazdasági erejének a német hadigazdaság szolgálatába állításában, majd az 1940-es évektől a német fiatalok Waffen-SS-be való toborzásában és besorozásában.²² A Volksbund-tagság vált

21 Ezek működéséről részletesebben lásd: *Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 2. kötet. 1860–2006. Budapest 2015. 174–334.; Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között: Budapest 2005.*

22 Vö. *Spannenberger N.: A magyarországi i. m. 275–372.*

a német kisebbség 1945 utáni kollektív felelősségre vonásának, jogfosztásának és Németországba úzésének egyik „jogalapjává”. A deportálás szempontjából szintén releváns tényezőnek számítottak az etnikai ellentétek és a német szervezetekben való részvétel. Így 1944 végén, 1945 elején megfigyelhető volt, hogy a deportálási parancsok végrehajtása során a magyar hatóságok igyekeztek elsősorban a Volksbund tagjait kiadni német származásúként.

Kevésbé érthető, hogy hogyan hurcolhattak el több ezer főt az északkeleti országrészből, ahol néhány települést leszámítva egyáltalán nem élt magát németnek valló lakosság. A német szervezetek szintén nem alakultak meg a térségben, a Volksbildungsvereinnak egyáltalán nem volt helyi fiókegylete Északkelet-Magyarországon.²³ A sikeresebb Volksbundnak is csupán két helyi csoportja alakult Debrecenben és Miskolcon,²⁴ ezek aktivitása az ismert források alapján azonban szintén mérsékelt volt.²⁵

1945 januárján mégis több ezer főt vittek el a szovjet katonák németként, közülük több száz főt Miskolc környékéről. Az érintettek száma és a deportálás végrehajtásának ténye alátámasztani látszik az olyan, a magyar szakirodalomban gyakran ismétlődő állításokat, miszerint a szovjet katonák válogatás nélkül, csak egy előre meghatározott létszámkeretet figyelembe véve hurcolták el az embereket, azok nemzetiségétől függetlenül.

Az alábbi táblázatban az általam vizsgált régió anyanyelvi, nemzetiségi adatai láthatóak a deportálás előtti két utolsó népszámlálás tükrében.²⁶

23 Vö. *Paul Flach*: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1920–1940) und des Volksbundes der Deutschen und Ungarn (1938–1941). München 1968. 2–7.

24 *Flach, P.*: Ortsgruppengründungen i. m. 15, 17.

25 A debreceni helyi csoportról lásd: *Kerepeszki Róbert*: Debrecen és a Volksbund. Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez. *Múltunk* 141. (2007) 255–281.

26 Az adatokat a következő kiadványok alapján számítottam ki: Az 1930. évi népszámlálás. I. Rész. Demográfiai adatai községek és külterületi lakott helyek szerint. Szerk. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1932.; 1941. évi népszámlálás: A népesség nemzetiség szerint községenként és törvényhatóságoként (Ideiglenes eredmények). Szerk. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1944.; 1941. évi népszámlálás: A népesség anyanyelv szerint, községenként és törvényhatóságoként (Ideiglenes eredmények). Szerk. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1943.

Hely	Népszámlálás 1930			Népszámlálás 1941				
	Összes	Német anyanyelv	Arány	Összes	Német anyanyelv	Arány	Német nemzetiség	Arány
Borsod vármegye	296 721	811	0,2%	304 955	361	0,1%	145	0,04%
Edelényi járás	37 479	85	0,2%	40 607	43	0,1%	22	0,05%
Edelény	2 935	7	0,2%	3 280	5	0,1%	5	1%
Szuhakálló	684	5	0,7%	1 068	1	0,09%	1	0,09%
Kurtyán	894	1	0,1%	1 055	1	0,09%	1	0,09%
Miskolci járás	64 548	390	0,6%	71 762	168	0,2%	64	0,08%
Alsózsolca	2 504	3	0,1%	2 899	1	0,03%	64	0,08%
Diósgyőr	20 854	323	1%	26 538	135	0,5%	59	0,2%
Görömböly	2 296	2	0,08%	2 845	3	0,1%	3	0,1%
Hámor	1 053	11	1%	1 030	2	0,1%	1	0,09%
Hejőcsaba	6 356	28	0,4%	5 036	10	0,1%	2	0,03%
Ónod	2 387	2	0,03%	2 369	2	0,08%	2	0,08%
Szirma	1 738	2	0,1%	1 899	0	0%	0	0%
Miskolc város	61 559	564	0,9%	77 762	841	1%	127	0,1%

1. táblázat: Német anyanyelvűek és nemzetiségűek a vizsgált térségben az 1930-as és 1941-es népszámlálás tükrében

A statisztikai adatok rámutatnak, hogy a térségben rendkívül alacsony volt a magukat valamilyen módon németnek valló lakosok száma: lényegében csak Miskolcon és Diósgyőrben éltek németek, akik jelentős részt a helyi vasipari munkásság tagjai voltak. Az asszimilációs folyamatok eredményességét mutatja az a tendencia, hogy míg az összlakosság száma dinamikusan növekedett, a német anyanyelvűeké csökkent. Szintén feltűnő, hogy a magukat német nemzetiségűnek vallók száma lényegesen alacsonyabb volt a német anyanyelvűekénél 1941-ben, amely egy gyenge etnikai identitásra enged következtetni.

Az északkeleti országrészt a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontja foglalta el 1944 őszén, intenzív hadiesemények után, amelyek elsősorban Debrecen és Nyíregyháza térségében zajlottak.²⁷ Valószínűleg a harcok intenzitásával függhetett össze, hogy a régióból a szovjet csapatok civil férfiak tömegeit hurcolták el kényszermunkára a Szovjetunióba.²⁸ Ezen akció szovjet háttere máig feltáratlan, részben megtorlás, részben stratégiai okok állhattak mögötte: a szovjet parancsnokok számára kockázatot jelentett a megszállt területen a katonakorú férfiak tömegeinek jelenléte. Ezek az elhurcolások mind a korabeli forrásokban, mind a szakirodalomban keverednek a német származás miatti deportálásokkal. Előbbiek a „polgári foglyok” gyűjtőkategóriát alkalmazták mindkét esetben, míg utóbbi a „malenkij robot” kifejezést. A két akció közötti párhuzamok vitathatatlanok, alaposabb vizsgálódásokkal mégis több szempont mentén is elválasztható a két eset. A férfiak elhurcolására közvetlenül a hadi események után került sor, 1944. október–novemberén – míg a német származású civilek elszállítása 1945 elején kezdődött. Előbbi akció többnyire spontán, gyakran erőszakos volt, és kizárólag a férfiakat érintette – míg a német származásúak elszállítása az adott körülmények között szervesen zajlott, és a legmarkánsabb különbség, hogy a női lakosságot is érintette.

Miskolc környékén a szovjet megszállás egy jellegzetes vonása volt, hogy az előkészítésben egy konkrét magyar szervezet, az ún. Mogan Komité is részt vett. A Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéját a diósgyőri vasgyár munkásai alapították 1943-ban illegálisan, vezetői Fekete Mihály, Oszip István, Barbai

27 Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest 2004. 333.

28 Ld. Erről „...akkor aszt mondták kicsi robot”. A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Szerk. Stark Tamás. Budapest 2017. 52–53. Az egyes esetekről számos település, térség esetén készültek feldolgozások, például: Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1989. Nyíregyháza 1989.; Ilyés Gábor: Malenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza 2010.; Varjasi Imre: Megszenvették. Tények, adatok és források a XX. század második felének hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen 2011.; Tűzfoglyok a Hajdúságban. Akiknek még sír sem jutott. Tanulmányok a malenkij robotról. Szerk. Varjasi Imre. Hajdúböszörmény 2017.; Emlékeztül. A malenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora. Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza 2017.

Ferenc, illetve a későbbi borsodi főispán, Tóth Béla voltak.²⁹ Már a szovjetek bevonulását aktívan segítették kémtevékenységükkel. 1944. december 3-án a Vörös Hadsereg elfoglalta Miskolcot, és a MOKAN tagjait, akik intenzíven keresték velük a kapcsolatot, azonnal különböző rendvédelmi és szervezeti funkciókkal ruházták fel. A szervezet tagjai bekerültek a közigazgatásba, a városi és megyei grémiumokba, jogosultak voltak fegyver és karszalag viselésére, valamint őrzőfeladatokat szervezhettek.³⁰ Többen a különböző hivatalok és a vármegye életének helyreállítása után is hivatalban maradtak, és a későbbiekben a kommunista párt tagjaként határozták meg Miskolc és környékének életét.

A régió helytörténeti irodalma alapján biztosra vehető, hogy a MOKAN tagjai a „malenkij robot” végrehajtásában is aktívan részt vettek a térségben. E tanulmány, mivel a helyi közigazgatási dokumentumokon alapszik, elsősorban Borsod vármegye új főispánjának, dr. Tóth Bélának a szerepét fogja részletebben bemutatni.

A deportálás végrehajtása a régióban

1944 decemberére a szovjet csapatok megvetették a lábukat a régióban, és megkezdődött a térség életének újjászervezése és normalizálása. A civil lakosság számára számos mindennapi konfliktust jelentett a szovjet katonák jelenléte, a beszállások, rekvirálások, a helyiek – főként a nők – ellen elkövetett erőszak és a megszállók ellátásának kényszere. A hatalmi pozíciókban számos személycserére került sor, a szovjet parancsnokok igyekeztek politikailag megbízható – azaz baloldali – személyeket kinevezni, illetve olyan embereket, akikkel oroszul szót tudtak érteni. A számos mindennapi súrlódás ellenére a helyi lakosság élete 1945 elejére már nem volt közvetlen veszélyben, és a front elcsendesedésével bízhattak abban, hogy a háború több áldozatot a térségben már nem fog szedni.

A deportálás nyitányát az ország minden érintett régiójában egy összeírás jelentette, amelyet a szovjet parancsnokok rendeltek el, és amelyben a német származású lakosság névjegyzékbe vételét rendelték el. Ez értelemszerűen oroszul és gyakran szóban történt, így a magyar hatóságok iratanyagában jellemzően már az általuk leírt, és a közigazgatás alsó szintjeire szétküldött utasítások maradtak meg, amelyekben a települések vezetőit utasították arra, hogy készítsenek valamiféle listákat a szovjet parancsnokok részére. Ezek a rendeletek minden esetben tartalmazták a kért korhatárokat (nők 18–30, férfiak 17–45 év között), a gyülekezés helyét és idejét, és valamilyen szankciót helyeztek kilátásba azok részére, akik nem jelentek meg. Emellett rögzítették, milyen súlyú

29 *Simon József*: MOKAN-komité: a miskolci-diósgyőri ellenállás története. Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII. Miskolc 2014. 325–332, itt 325. A MOKAN-ról lásd még: *Majzik Dávid*: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV. Miskolc 2015. 453–469.

30 *Simon J.*: MOKAN i. m. 330.

felszerelést vihettek magukkal az érintettek, ami általában valószínűtlenül sok, 200 kg volt. A parancsokban minden esetben szerepelt, hogy az érintetteknek „németnek” kell lenniük, arra nézve azonban országosan számos eltérés figyelhető meg, hogyan fogalmaznak az egyes kiadott parancsok: német származású, német nemzetiségű, esetleg német ajkú lakosságról írnak-e – noha a szovjet parancs nyilván egységesen német származást írt elő. Amiről pedig minden rendelet hallgatott: hogy ezeket az embereket többéves kényszermunkára fogják deportálni szovjet lágerekbe.

Miskolc környékén szintén készültek ilyen összeírások. 1945. január 19-én Borsod vármegye új főispánja, a már említett Tóth Béla szovjet utasításra rendeletet adott ki a „németajkú és nevü egyének igazolása” tárgyval.³¹ A névjegyzéket halálbüntetés terhe mellett három napon belül kellett elkészíteni a 18 és 30 év közötti nőkről, valamint 17 és 45 év közötti férfiakra. Ez a korhatár tehát pontosan az volt, amelyet a deportálást elrendelő szovjet határozat is tartalmazott. A listákban a következő kategóriák szerint kellett az embereket csoportosítani:

„a) A legutolsó népszámlálás alkalmával kik vallották magukat német anyanyelvűeknek, német ajkúaknak;

b) Kik változtatták vissza magyarosított nevüket az eredeti német névre;

c) Kik vallják magukat kifejezetten németnek és kikről tudott tény, hogy németek, vagy németeknek vallják magukat;

d) Kiknek van német, vagy német hangzású nevük.

Megjegyezni kívánom, hogy a d. pont tisztán csak informatív jellegű s az illetőknek semmiféle hátrányuk, vagy bántódásuk nem lesz.”³²

A rendelet nem tartalmazza ugyan a „német származás” kritériumot, amellyel a szovjet parancsnok a maga utasítását vélelmezhetően átadta a főispánnak, de a felsorolt kategóriák mindegyike valamiféle gyakorlati értelmezése annak, ki tekintendő a lakosság köréből németnek, német származásúnak. Január 19-én tehát még ebben a régióban is az történt, ami az ország többi részén is: a szovjet parancsnok utasította a magyar közigazgatást arra, hogy tegyék meg az első előkészítő lépést a deportálás végrehajtásához.

A dokumentum alapján az nem egyértelmű, hogy Tóth főispánt arról is tájékoztatták-e rögtön, hogy mi az összeírás célja, nevezetesen, hogy az összeírtakat a Szovjetunióba fogják szállítani munkára. Ez azonban annál is inkább valószínűnek tűnik, mert a főispán Mókán-tagként nyilvánvalóan élvezte a szovjet fél bizalmát. Másrészt január 19-éig az ország szinte minden más régiójában végrehajtották már a német származású lakosság összeszedését és elszállítását, az országos szervek pedig annak céljáról is értesültek január első napjaiban. Valószínűtlen tehát, hogy Miskolc környékén minderről ne tudtak volna.

31 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BAZML) Borsod vármegye alispánjának elnöki iratai IV. 904. A. 934/1945.

32 MNL BAZML IV. 904. A. 934/1945.

És még ha Tóth nem is ismerte az összeírás pontos célját: az 1944-es év eseményei után a magyar hatóságoknak aligha lehettek illúziói, hogy ha egy megszálló parancsnok a lakosság egy csoportjáról származási alapon listát kér, az aligha fogja az összeírtak érdekét szolgálni. Így a felsorolás d pontja lényegében tudatos megtévesztésként értelmezhető. Azért is érdekes a megjegyzés, miszerint a német nevű személyeknek nem lesz bántódásuk, mivel ez implicit azt is közli, hogy a többi kategóriában felsoroltakat ellenben hátrány fogja érni.³³

Január 23-án az alispán kiegészítést küldött ki a rendelethez, amelyben arra utasította a települések előljáróit, hogy az a, b és c pontoknál a szülők nevét is tüntessék fel, a d pontnál pedig még a nagyszülőkét is.³⁴ A legtöbb településen – talán a valós viszonyoknak megfelelően, talán a helyi lakosság védelmében – nemleges jelentések érkeztek a következő három napon, legfeljebb a d pontnál soroltak fel néhány főt.³⁵ A névjegyzékek további sorsára annak alapján következtethetünk, hogy egy részük nem maradt fenn a levéltári anyagban: főként azok a települések hiányoznak, ahol a deportálást végrehajtották. Ennek oka az lehet, hogy ezeket a listákat átadták a szovjet parancsnoknak 1945-ben. Így például hiányzik Diósgyőr, ahonnan ennek alapján több száz vasgyári munkást szállítottak el német származásuk okán.

A deportálás több településen már a listák átadása előtt megkezdődött. Erről árulkodik az Edelényi járás főszolgabírójának jelentése, amelyben részletesen beszámolt a deportálás végrehajtásáról:

„...pár nappal ezelőtt, amikor éppen a többi itt tartózkodó orosz parancsnokok eltávoztak, megjelent Edelényben egy orosz /valószínűleg csendőr/ kapitány embe-reivel és a legerőszakosabb fellépéssel összeíratta Edelényben és környékén 17–45 éves férfiakat és a 18–35 éves nőket. E listákból szemmeláthatólag és önkényüleg és minden rendszer nélkül /egy részét állítólag németes hangzású neve miatt/ kijegyzett Edelényben kb. 50, vidékről kb. 60 személyt, ezeket tegnap és tegnapelőtt összekísértette Edelényben, és ma hajnalban gyalogosan ismeretlen céllal elvitette. [...] Többször megkísérletem felvilágosítást kérni és a szerencsétlen elhurcoltak érdekében közbe-lépni, de minden alkalommal a legdurvább visszautasításban volt részem.”³⁶

Mivel a főszolgabíró nem közölte, hogy a leírt események pontosan mikor történtek, nem állapítható meg, hogy a szovjet katonák már a listák birtokában érkeztek-e meg Edelénybe. Az új jegyzékek összeírása azonban arra enged következtetni, hogy a szovjet parancsnok itt nem várta meg a listák beérkezését. Az edelényi események azt is megmutatták, hogy a főispán 19-ei rendeletében foglaltak lényegében üres ígéretesek voltak: a német nevű személyeknek igenis bántódása esett. A 2. Ukrán Front által megszállt területen egyébként országosan jellemző volt, hogy a német származást a német hangzású nevek alapján próbálták megállapítani.

33 Lásd még: Kunt G.: A málenkij i. m. 52.

34 MNL BAZML Edelény nagyközség iratai V. 133. 47/1945.

35 MNL BAZML IV. 904. A. 11/1945.

36 MNL BAZML IV. 904. A. 6/1945.

Január 22-én Tóth Béla főispán újabb kísérletet tett arra, hogy a maga kezébe vegye az események irányítását. A vármegyében a következőket tette közhírré:

„Beérkezett panaszokból megállapítottam, hogy még ma is az emberek fizikai munkára való összegyűjtése több esetben az utcán való elfogás útján biztosítottik. Ezt a tényt a legszigorúbb hatállyal azonnal megtiltom. Az orosz katonai parancsnokság vezetője határozott ígéretet tett arra vonatkozólag, hogy ilyen uton való elfogás és munkára való elvitel az orosz katonaság részéről nem fog megtörténni.”³⁷

A hír ugyan a főispán magabiztosságát sugározza, annak fényében azonban, hogy semmilyen változást nem sikerült elérni – az elhurcolások tovább folytak –, az is látszik, hogy Tóth számára ekkor kezdett világosság válni, hogy rosszul mérte fel a saját hatalmi-politikai súlyát. Noha a szovjet megszállás előkészítőjeként, frissen kinevezett vármegyei vezetőként és Mogan-tagként eleinte azt hihette, hogy a szovjet parancsnok partnerként fogja kezelni, és figyelembe veszi a kéréseit, már a január végi deportálás végrehajtása során kiderült, hogy ebben mennyire tévedett. Az újonnan kinevezett vármegyei vezetőknek helyi szintű ügyekben ugyan autonómiát, esetleg beleszólást biztosított a szovjet fél, azonban egy Moszkvából érkezett parancs teljesítésekor erről szó sem lehetett.

Talán éppen a hatalmi helyzet felismerése vezetett ahhoz, hogy a főispán a továbbiakban távol tartotta magát a deportálással kapcsolatos ügyektől, így további presztízsvesztéséget sem szenvedett el ezek miatt. Helyette Borsod vármegye alispánja, dr. Bónis Bertalan vette át a további intézkedéseket. Vélhetőleg Tóth és Bónis is azon az állásponton volt, hogy vannak a térségben olyan személyek, akik valóban kiérdemelték, hogy a szovjet katonák összeszedjék és hosszú távra eltávolítsák őket az országból. Problémásnak csak a szovjet fél által követett eljárásmodot tartották, melynek keretében nem kifejezetten azokat az embereket szedték össze, akik azt „megérdemelték volna”. Az ilyen hibákat pedig kiküszöbölhetőnek tartották volna, ha a szovjet parancsnok számára egyértelművé teszik, mely személyeket kellene eltávolítaniuk. Így január 25-én Bónis újabb összeírásokat kért a beszédes „Népellenes elemek összeírása” című rendeletében. Ennek kategóriái azonban nagyban eltértek az előző, január 19-ei főispáni összeírásban foglaltaktól:

„1. Akik köztudomásúlag és bizonyíthatóan a nyilaskeresztes, hungarista vagy más fasiszta jellegű pártok tagjai voltak, tehát akik német irányzatú mozgalomban vagy egyesületben részt vettek.

2. Akik népellenes álláspontjukat hangoztatták, annak félreérthetetlenül kifejezést adtak, és akik hangoztatták, hogy a Szovjettel és általában a demokratikus elveket valló politikai pártokkal nem értenek egyet, ezek ellen küzdenek.

3. Akik megállapíthatóan német származásúak vagy magukat német anyanyelvűnek vallották bármilyen alkalommal.

37 MNL BAZML Ónod nagyközség iratai V. 185. 99/1945.; MNL BAZML A sajobábonyi körjegyzőség iratai V. 191. 89/1945.; idézi: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Szerk. L Balogh Béni. Budapest 2015. 271–272.

Jegyzékbe foglalandóak továbbá a férfiak 17–50 éves korig, a nők 18–40 éves korig, ha

4. közismerten németbarátok, németbarát magatartást tanúsítottak és ez tanukkal vagy másképpen reájuk bizonyítható.¹³⁸

Az új összeírás kategóriáinak fele már egyáltalán nem volt összhangban az eredeti szovjet utasítással. Míg a harmadik pont a korhatárokat leszámítva megfelelt az eredeti szovjet parancsnak, az első kettő, illetve a negyedik pont már az új vármegyei vezetők értékítélete mentén jöhetett létre, és az etnikai-származási helyett politikai motivációkat tükrözött. Ekkor már egyértelmű volt, hogy az összeírások célja az, hogy a listákra került embereket a szovjet katonaság ismeretlen helyre és időre elszállítsa. Ennek tudatában Bónis egyértelműen arra tett kísérletet, hogy a szovjet deportálási parancsot politikai ellenfeleivel való leszámolásra használja fel – vélhetőleg anélkül, hogy erről a szovjet parancsnokot tájékoztatta volna.

Január 27-én az alispán „*Német kapcsolattal bíró és más népellenes elemek összeírása és őrizetbevétele*” tárgyú rendeletében részletesen ki is fejtette az ezzel kapcsolatos álláspontját. Ezt a dokumentumot érdemes hosszabban idézni, mivel mind a megszövegezés, mind a benne foglaltak érdekes betekintést nyújtanak Miskolc új vezetőinek interpretációjába arról, hogy mi is a deportálás pontos célja, illetve arról, hogy gondolkodott egy olyan vármegye alispánja a németekről, a német kisebbségről, akinek aligha lehettek első kézből szerzett (konfliktus)tapasztalatai ezzel a csoporttal.

„Tudomásomra jutott, hogy a vármegye területén ezidő szerint folyamatban lévő, német származású, németajku stb. lakosságot érintő összeírási eljárás és őrizetbevételek során több községben is előfordult, hogy a rendelkezések és a kitűzött cél félreismerése mellett oly egyének is őrizetbevételek, akik e cél szerint ez alól mentesítve lettek volna, viszont oly egyének maradtak ki az eljárásból és mentesültek, akiknek eltávolítása kétségtelenül államérdeket képez. A vonatkozó rendelkezésekből világos az a cél, hogy a népi közösségből kiküszöbölendők, vagy legalább is huzamosabb időre eltávolítandók azok az egyének, akiknek a mai demokratikus és népi életbe való beilleszkedése német származásuknál, vagy eddigi magatartásuknál fogva nem remélhető, sőt akikről joggal feltételezhető, hogy a szabadelvű, baloldali Magyarország kívánatos gyors fejlődését károsan zavarhatják.

Szemelőtt tartva ezt a célt és irányelvet, melynek abszolút helyessége és szükségessége vitathatatlan, elrendelem a következőket:

1. Minden községi elöljáróság állítsa össze azonnal azok névjegyzékét, akik eddig elszállítottak, őrizetbevetettek, vagy ilyen célból összeíratottak.

2. A községi elöljáróság a legsürgősebben állítson össze a megengedett politikai pártok /KP, SZDP, NPP, FKGP, PP, Demokrata Párt/ tagjaiból bizottságot, mely az 1. pont szerinti névjegyzék lelkiismeretes átvizsgálásával megjelöli ama személyeket, akik nyilvánvaló tévedésből, tehát meg nem érdemelten kerültek az elszállítandók névjegyzékébe.

3. Az előbbi pontban említett bizottságok tegyék gondos vizsgálat tárgyává, akad-e a község lakosságából még olyan személy akinél fennforognak azok az előfeltételek, melyek szükségessé teszik az illető összeírását és eltávolítását, de eddig ilyen névjegyzékbe nem kerültek. Az ily személyeket a bizottság foglalja külön névjegyzékbe. Ez a jegyzék tüntesse fel az illető nevén kívül anyja leánykori nevét, az összeírt születési évszámát és tömören annak leírását, hogy miért látszik kívánatosnak az illető eltávolítása.

Itt is utalok arra, hogy a megvalósítandó igen helyes cél: a község lakosságának köréből huzamosabb időre eltávolítani a nyilvánvalóan német származásúakat, a magukat ily származásuknak vallókat, a németajkuakat és a többi olyan elemet, melyről köztudomású, hogy a német és fasiszta rendszer hívei voltak.

A jelen rendeletem 2. pontjában körvonalazott bizottságban a pártemberekén kívül behívandók oly párton kívüli személyek is, akiknek baloldali, demokratikus, népi világnézete közismert és nyilvánvaló és akikről joggal feltételezhető, hogy ezt a fontos államérdeket lelkiismereti kérdéssé teszik.

A bizottság teljesen pártatlanul, csupán a legfelsőbb célt szemelőtt tartva járjon el, ne tűrjön el semmilyen egyéni mentesítő közben járást, de ne adjon teret a személyes hajszának és gyűlölködésnek sem – bárki részéről érvényesülne az ilyen káros befolyásolás.¹³⁹

A rendeletben feltűnően keverednek az etnikai és a politikai kategóriák. Az azonban nyilvánvaló, hogy az alispán a német származású, német anyanyelvű embereket magától értetődően, kollektíven népellenes bűnösnek tekintette, akiket ennek megfelelően jogosan büntetett meg a Vörös Hadsereg a deportálással. Bónis meg volt róla győződve, hogy ezek az emberek származásuk és anyanyelvük miatt eleve alkalmatlanok az együttélésre egy demokratikus országban. Ennyire radikálisan németellenes állásfoglalásra az ország többi részén sehol nem volt példa a deportálás során. Ellenkezőleg: a német településterületeken végrehajtott deportálás során és után a helyi magyar hatóságok jellemzően azt próbálták elérni, hogy az akció alapja ne a származás, hanem az önbevallás (népszámlálási eredmények) és az érintettek magatartása (pl. Volksbund-tagság) legyen. Azaz: az ország többi részén a pusztán német származás és anyanyelv mentesítő tényezőknek számítottak, míg Miskolc környékén ezek a tulajdonságok már eleve büntetendőnek minősültek.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha a főispáni intézkedéseket, összeírásokat és kéréseket a helyi szovjet parancsnok nem vette figyelembe, akkor vajon volt-e értelme dr. Bónis Bertalan alispán későbbi próbálkozásainak? Vajon sikerülhetett-e neki elérni, hogy a szovjet fél a német származású lakosság helyett vagy mellett a politikai ellenfeleit is deportálja? Erre azonban biztos válasz az eddig feltárt forrásadottságok alapján nem lehet adni. Mégis valószínűnek tűnik, hogy nem így történt. Erre utal, hogy a szovjet parancsnokok más érintett régiókban is elutasították a magyar hatóságok olyan jellegű kéréseit, hogy

39 MNL BAZML IV. 904. A. 11/1945.; MNL BAZML Borsod vármegye főispánjának elnöki iratai IV. 901. A. 7/1945.

elsősorban a magukat politikailag kompromittált személyeket vigyék el. A szovjet tisztok több alkalommal és helyen kijelentették, hogy a deportálást az érintettek pártállásától, előéletétől függetlenül kell végrehajtani.⁴⁰

A próbálkozások sikertelenségére utal Tóth főispán január 28-ai jelentése is a belügyminiszterhez, amelyben a végrehajtás visszásságaira tett panaszt:

„Borsodvármegyében, főleg Miskolcon és általában az egész megyében a németek elszállításában nagyon nagy elkeseredés folyik. Az itteni megbízott alezredes nem akar velünk karöltve dolgozni, hogy azok menjenek el, akik valóban németek és megbízhatatlan elemek. Összeszedet mindenkit, akit ő akar, jóhangzású magyar neveket, akik soha életükben nem voltak németek. Mink ennek ellensúlyozása képen a pártokkal és a Nemzeti Bizottsággal karöltve igyekszünk ezt a helyes mederbe terelni: azokat kiadni, akik valóban németek és valóban ellenségei a demokratikus államrendnek, ellenben megmenteni azokat, akik a pártoknak tagjai.”⁴¹

E sorok arra utalnak, hogy Tóth Béla is hasonló elképzeléseket vallott a némettség kérdésében, mint Bónis Bertalan – a német származású személyeket ab ovo antidemokratikusnak, politikailag megbízhatatlannak és ellenséges elemnek tekintette. Panaszja egyik része mégis figyelemre méltó: szerinte az elvittek egy része „soha életében nem volt német” – azaz a németséget valójában nem vérségi kategóriának tekintette, amely veleszületett és megváltoztathatatlan, hanem eleve egy magatartásformának, amelyről vagy amely ellen az illető tehetett. Erre az elvont felfogásra az ország többi érintett, németek által lakott részén nem volt példa.

A Miskolc környéki régióban a január 28-ai jelentés az utolsó, amely a deportálás végrehajtásával egy időben keletkezett. Minden további intézkedés utólagos; az elszállítottak felkutatására, hazaszállítására, illetve a hazatérők és családtagok segélyezésére, támogatására irányult. A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy az ilyen intézkedéseket a magyar hatóságok nem terjesztették ki a deportáltak teljes csoportjára, mivel azok egy részének elhurcolásával és fogva tartásával maguk is egyetértettek. A magyar állam vezetői ugyan a maguk keretein belül sokat tettek a hadifoglyok és általában a polgári foglyok hazaszállításáért és támogatásáért, felismerték ugyanekkor ebben is a „bűnösök” megbüntetésének lehetőségét is. Az első központi intézkedésre a foglyok ügyében például 1945 tavaszán került sor. Ekkor a magyar külügyminisztérium a szovjet kormányhoz kívánt fordulni, hogy azok engedjék szabadon a foglyokat. Ehhez először is megbízható névjegyzékekre volt szükség az elvittekről, így 1945. március 31-én a külügy országos összeírást rendelt el az elhurcoltakról. A névjegyzékekbe azonban korántsem kívántak mindenkit felvenni, a külügyminiszteri rendelet erre nézve a következőket tartalmazta:

40 Csanád-Arad-Torontál vármegyében: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Békés vármegye alispánjának általános iratai IV. 407. B. 8/1945.; Erdmann Gy.: Deportálás i. m. 42.; Somogy vármegyében: Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Somogy vármegye alispánjának általános iratai IV. 405. B. 380/1945.; A mozsói körjegyzőség iratai V. 286 42/1945.

41 MNL BAZML IV. 901. B. 2/1945.

„Megjegyzem még, hogy az új kérdőívek (névjegyzékek) kitöltésénél is az a szempont irányadó, hogy csak olyan személyek veendőek fel az új névjegyzékekbe, akiknek személye politikai szempontból kifogás alá nem esik, azaz, hogy az illetők nem voltak nyilas, vagy egyéb jobboldali pártok aktív tagjai, nem voltak a Volksbundnak tagjai, nem német származásúak, ha pedig német nevének, úgy az esetben, a legutóbbi népszámlálásnál magyar anyanyelvnek vallották magukat, vagy ha német anyanyelvűek, úgy magyar érzelmeikről tanúságot tettek.”⁴²

A rendelkezésből jól látszik, hogy annak feltételrendszere homályosan lett megfogalmazva. Nem tisztázza, pontosan milyen szempontok alapján állapítható meg, ki német származású, illetve miként tehetett adott egyén tanúságot magyar érzelmeiről. Szintén feltűnő a politikai kategóriák közötti súlyozás: míg a nyilas és jobboldali pártoknak csak az aktív tagjait kívánták megbüntetni, a Volksbund-tagságot egyéni mérlegelés nélkül, eleve szankcionálták. A pontatlan megfogalmazás tág mozgásteret hagyott a rendelkezés végrehajtóinak, hogy az összeírásokból szinte tetszés szerint kihagyjanak embereket indoklási kényszer nélkül.

A miskolci régióból ez az összeírás sajnos nem maradt fenn, de a főispán és alispán korábbi hozzáállása alapján valószínűnek tűnik, hogy ott sem minden elhurcolt került fel a külügyminisztériumnak felterjesztett listákba. Implicite tehát a deportálást számos esetben jogosnak ismerték el és az érintettek hazatérését nem támogatták: azaz a deportálási rendelet nemcsak szovjet, de magyar részről is büntetési lehetőségé vált.

Összegzés

Tanulmányomban az 1944/1945 fordulóján történt deportálási folyamatokat vettem górcső alá, amelynek során az országot elfoglaló Vörös Hadsereg szervezeten kényszermunkára hurcolta a Magyarország területén élő német származású lakosságot. Vizsgálatomban egy kisebb régióra, Miskolc környékére fókuszáltam. Az ott történtek az ország egészében történt deportálásokra nézve nem reprezentatívak, hanem a térség speciális adottságainak függvényében értelmezhetőek – ellenben számos olyan kérdésre rámutatnak, amely a magyarországi deportálási folyamat egészére nézve is tisztázandóak.

Miskolc térségében a német kisebbség számaránya elenyésző volt, a két háború közötti német–magyar etnikai konfliktusok ezért legfeljebb hírből lehetnek ismertek az ország ezen részén. A régiót 1944 őszén foglalta el a 2. Ukrán Front, amely decemberben, a deportálási parancs kiadásakor már hetek óta megvetette a lábát a környéken. Az élet újraszervezésében fontos támogatást kaptak a kommunista szervezet, a Mókán Komité tagjainak részéről, akik így vezető pozíciókat szereztek már ekkor a helyi közigazgatásban.

42 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Baranya vármegye főispánjának iratai IV. 1401. B. 345/1945.

A deportálási parancs kiadásakor, 1944 decemberén vagy 1945 januárján az új magyar hatóságok láthatóan meg sem próbálták tájékoztatni a szovjet parancsnokot arról, hogy a térségben szinte egyáltalán nincsen magát németnek tartó vagy német származású lakosság. A szovjet utasítás teljes megtagadására nyilván nem lett volna mód, mégis figyelemre méltó, hogy a magyar hatóságok meg sem próbálták felhasználni a legkézenfekvőbb érvet a helyi lakosság megkímélésére – nevezetesen azt, hogy azok nem németek.

Ez arra enged következtetni, hogy már a deportálási parancs kiadásakor számoltak a lehetőséggel, hogy azt saját céljaikra fordíthatják, és eltávolíthatnak számukra nemkívánatos elemeket a közösségből. 1945 januárján az egymást követő főispáni, majd alispáni rendeletek lépésről lépésre átértelmezték az eredeti szovjet parancsot: az eredetileg faji-etnikai alapú deportálás helyett törekedtek arra, hogy az akciót politikai síkra tereljék, és az „antidemokratikus, ellenséges elemeket” vitethessék el a szovjet katonákkal. A fennmaradt beszámolók alapján ezeket a próbálkozásokat ugyan mérsékelt siker koronázta a szovjet parancsnokok ellenállása, hiányzó kooperációja miatt, a szándék azonban egyértelműen nyomon követhető az egyes összeírási rendeletekben és jelentésekben.

A deportálási parancs végrehajtása már 1944 végén, 1945 elején prognosztizálta, hogy az új hatalmi berendezkedés radikális etnikai és politikai átrendeződéssel fog járni.

Etnikai értelemben ez a deportálás volt a nyitánya annak a folyamatnak, amely az 1946 elején megkezdődő Németországba való elűzésben érte el a tetőpontját. Az elhurcolások végrehajtói ugyan a szovjet parancsnokok és katonák voltak, mégis félreismerhetetlen, hogy a folyamatra a magyar hatóságok is igyekeztek befolyást gyakorolni. A kiválasztás alapja a deportálás során nem az öndefiníció, a választott etnikai hovatartozás volt, hanem a származás. Lényegében tehát 1944 és 1945 fordulóján újabb faji alapú deportálásokra került sor Magyarországon, amellyel Miskolc új elöljárói alapvetően egyetértettek. A térségből elszállított civilek nagy része valóban magyar nemzetiségű és anyanyelvű magyar állampolgár volt, ez viszont a szovjet fél és a magyar hatóságok egy része számára nem volt releváns tényező.

Figyelemre méltó az a tény, hogy a lakosság egy részének kollektív elítélésére pusztán német származásuk miatt pont abban a térségben került sor, ahol az összes deportálásban érintett régió közül a legkisebb volt a német lakosság számaránya. A Volksbundot, a magukat nyíltan németnek valló személyeket, sőt a német származású lakosságot pontosan azok a magyar elöljárók ítélték el a legszélsőségesebben, akiknek semmilyen első kézből szerzett negatív tapasztalata nem lehetett velük. A német kisebbség főbb településterületein a deportálás során jellemzően azért szálltak síkra a magyar elöljárók, hogy ne a teljes német származású csoportot, hanem annak csak a magát leginkább kompromittált részét szolgáltatassák ki a szovjet katonáknak, így a Volksbund-vezetőket, aktív tagokat, SS-katonákat, esetleg a magukat német nemzetiségűnek vallókat. Miskolc környékén ellenben teljesen differenciálatlanul minden német származású személyt ellenségnek, veszélyes elemnek

tekintettek minden valós alap nélkül. Abban tehát, hogy a térségből a magyar nemzetiségű civileket is elvitték német származásúként, a magyar hatóságoknak is volt felelőssége. Sőt, számos magyar nemzetiségű, politikai ellenfélnek tekintett személyt ők maguk próbáltak kiszolgáltatni németként, megtévesztve ezzel a szovjet parancsnokokat is.

A miskolci eset másik figyelemre méltó eleme a hosszú távú politikai átrendeződés, amely már ekkor láthatóvá vált. A térségben hamar jelentős pozíciókat szereztek a kommunisták, akik a Vörös Hadsereg támogatásáért azt remélték, hogy valós súlyt kaphatnak az új rendszerben. A deportálás során azonban kiderült, hogy a szovjet parancsnokok és a magyar hatóságok viszonya nem lesz partneri – még abban a speciális esetben sem, ha utóbbiak különleges szolgálatokat tettek a szovjet félnek. Mindez már előrevetítette az 1945 utáni szereposztást, Magyarország Moszkvából történő irányítását, amelyben a helyi kommunisták ugyan aktív szerepeket kaptak, valós mozgásterük, döntési és érdekérvényesítési lehetőségeik azonban egyáltalán nem voltak.

A deportálás folyamata így már ebben a korai időpontban a jövőt vetítette előre. Egyrészt az ország szuverenitásának elvesztését, másrészt a német kisebbség jogfosztását és elűzését, amely szintén egyéni helyett kollektív ítéletek alapján zajlott, és amely az ország 1945 utáni etnikai újrendezését hivatott megvalósítani. Azt az új rendet, amelyben nem volt helye az országban olyan magyar állampolgároknak, akik etnikai vagy politikai szempontból nem illeszkedtek a homogén és centralizált szocialista társadalomba.

Felhasznált szakirodalom és források

- Andreas Hilger: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen, 2000.
- Árva Erzsébet – Pozsonyi József: *Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, 1989.
- Bánáti Miklós: *Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történeti adattára 1744–1964-ig*. Kecskemét, 1969.
- Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe, 1944/45–1950*. Pécs, 2009.
- Bognár Zalán: *„Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarelles tevékenységek a Kárpát-medencében*. Pécs, 2015.
- Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. Szerk. Hannelore Baier. Sibiu, 1994.
- Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*. Hrsg. Georg Weber. 1–3. Köln, 1995.
- Die Verschleppung ungarländischer Deutschen 1944/45: Erste Station der kollektiven Bestrafung: (Dokumentarband)*. Hrsg. Zielbauer György. Budapest, 1990.

- Dobozi Eszter: „Csak a napnyugtát néztük...”. Elhurcolt magyar nők a Donyecben. Debrecen, 1991.
- Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula, 1990.
- Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1989. Nyíregyháza, 1989.
- Füzes Miklós: Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában. Budapest, 1990.
- Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Emlékezetül. A málenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora. Nyíregyháza, 2017.
- Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 2. kötet. 1860–2006. Budapest, 2015.
- Hannelore Baier: Tief in Russland bei Stalino: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945. Bukarest, 2000.
- Helmut Berner – Doru Radosav: Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte. Ravensburg, 1996.
- Ilyés Gábor: Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza, 2010.
- In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg. Hrsg. Rüdiger Overmans. Köln–Weimar–Wien, 1999.
- Juhász Gyula (szerk.): Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest, 1978.
- Kerepeszki Róbert: Debrecen és a Volksbund. Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez. Múltunk 2007/4. 255–281.
- Kormos Valéria – Várhelyi Pál: Emberrablás orosz módra. Budapest, 1990.
- Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive. Hrsg. Günter Bischof – Rüdiger Overmans. Ternitz-Pottschah, 1999.
- Kunt Gergely: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In: Miskolci németek kényszermunkán a Szovjetunióban, 1945–1949. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc, 2017. 41–95.
- L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Budapest, 2015.
- László Lajos: Halálpolka. Szekszárd, 1990.
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) vonatkozó fondjai
- Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BEML) vonatkozó fondjai
- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) vonatkozó fondjai
- Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML) vonatkozó fondjai
- Majzik Dávid: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV. Miskolc, 2015. 453–469.
- Mándics Mihály: Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964. Csávoly, 1969.
- Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest, 2015.

- Merk Zsuzsa: A Szovjetunióba deportált katymári és vaskuti németek. In: Cumania 12. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét, 1990. 347–373.
- Palásthy Rezső: Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen, 1950.
- Paul Flach: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1920–1940) und des Volksbundes der Deutschen und Ungarn (1938–1941). München, 1968.
- Pavel Poljan: Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR. Budapest–New York, 2004.
- Ralf Stettner: „Archipel GULag“. Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956. Paderborn, 1996.
- Rózsa Péter: Ha túlélted, hallgass! Budapest, 1989.
- Simon József: MOKAN-komité: a miskolci-diósgyőri ellenállás története. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII. Miskolc, 2014. 325–332.
- Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között: Budapest, 2005.
- Stark Tamás (szerk.): „...akkor aszt mondták kicsi robot.” A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Budapest, 2017.
- Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006.
- Stefan Karner: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. München, 1995.
- Szebeni Ilona: Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Debrecen, 1993.
- Szebeni Ilona: Merre van a magyar Hazám? Budapest, 1992.
- Tanja Penter: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen, 2010.
- Tóth Gábor: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. In: Vasárnap, 2019. november 26. <https://vasarnap.hu/2019/11/26/magyarok-a-szovjet-lagerbirodalomban-1944-45/> letöltés 2019. dec. 18.
- Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2004.
- Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. Budapest, 2009.
- Varjasi Imre (szerk.): Tűzfoglyok a Hajdúságban. Akiknek még sír sem jutott. Tanulmányok a málenkij robotról. Hajdúböszörmény, 2017.
- Varjasi Imre: Megszenveték. Tények, adatok és források a XX. század második felének hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen, 2011.
- Vida István (szerk.): Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Budapest, 2005.

- Vladimir Korotajev: Deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR. In: Orte des Gewahrsams von deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1941–1956). Findbuch. Dresden, 2010.
- Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). Történelmi Szemle 1989/3–4. 270–291.
- Андреев Е.М., Л.Е. Дарений, Т.Л. Харьков: НАСЕЛЕНИЕ Советского Союза 1922–1991. Москва, 1993.